

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 6 Issue 2, p. 505-530, February 2013

TÜRKÇE SÖZLÜKLER ÜZERİNE BİR DENEME

A STUDY ON TURKISH DICTIONARY

Dr. Meltem GÜL

Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Abstract

A dictionary is a referential work which defines the words, idioms and terms of a language; it gives every detail of words in grammar; it presents usage samples; briefly it orderly gathers the vocabulary of the language. Dictionaries are not the works are read from beginning to end but they fulfill transferring social values coming with language as a social and cultural duty. Each language has dictionaries according to topic and method. Since the first dictionary *Divanü Lügat't-Türk*, dictionaries have been written from the various fields, periods and dialects in Turkish language. In this study we aimed to classify and introduce Turkish dictionaries according to their subjects and methods as general dictionaries, bilingual dictionaries, dictionaries of the period, dialectology dictionaries, etymological dictionaries, Ottoman dictionaries.

The general dictionaries part includes Şemseddin Sami's *Kâmûs-ı Türkî*'s which reveals information on the historical dialects of Turkish language, Turkish dictionary prepared by Ali Parlatır and others which aims to include the whole Turkish vocabulary and Turkish dictionary prepared by Ali Püsküllüoğlu which contains the vocabulary among public and slang. The bilingual dictionaries part includes Sir James Redhouse's the English-Turkish dictionary named Redhouse which contains each word in Qur'an, quotations from Persian poets and proverbs of Arabic-Persian and Ottoman. The era

dictionaries part includes Survey Dictionary, which contains the Turkish words delved from 227 written works and the words that are not being used today or have different meanings are given with their witnesses, and The New Survey Dictionary, that edited by Cem Dilçin, which published by Turkish Language Association. Dialectology dictionaries include compiling dictionary which contains compiled Turkish words from various parts of the country between 1932 and 1960. The section of Etymology Dictionaries includes Vâmbéry Hermann, Etymology Dictionary of Turkish-Tatar Languages, Bedros Keresteciyan, Matériaux Pour un Dictionnaire Étymologique De La Langue Turque dictionary, a study written by Martti Räsänen entitled 'An Essay on Etymology Dictionary of Turkish Languages', Old Turkish Dictionary written by Nasıf-Tenışef-Şerback-Nadaliov, Pre-thirteenth Century Turkish Languages Etymological Dictionary written by Sır Gerard Clauson and Vladimirovich Sevortyan, Etymology Dictionary of Turkish Languages. The section of Ottoman Dictionaries includes Ahmet Vefik Pasha's Dialect of Ottoman that based on society speaking Turkish, Muallim Naci's Lûgat-i Nâci, Ottoman-Turkish Encyclopedic dictionary, written by Ferit Develioglu, that including Arabic and Persian words used in Ottoman, and Mehmed Salâhî's dictionary named Kâmûs-i Osmani.

Key Words: Dictionary, Turkish Dictionary.

Öz

Sözlük, bir dilin kelime, deyim ve terimlerini tanımlayan; sözlerin dil bilgisindeki yerlerini bütün incelikleriyle veren; kullanım örneklerini sunan; kısacası dilin söz varlığını derli toplu bir araya getiren kaynak niteliğinde bir eserdir. Sözlükler baştan sona okunan yapıtlar olmamakla birlikte, dille birlikte gelen toplumsal değerleri kuşaktan kuşağa aktarmak gibi kültürel ve toplumsal bir görevi de yerine getirmektedir. Her dilin konu ve yöntemlerine göre çeşitli sözlükleri bulunmaktadır. Türk Dilinde de ilk sözlük olan *Divanü Lûgat't-Türk*'ten itibaren çeşitli saha, dönem ve lehçelere ait sözlükler yazılmıştır. Biz bu çalışmayla Türkçenin sözlüklerini konu ve yöntemlerine göre genel sözlükler, iki dilli sözlükler, dönem sözlükleri, dialektoloji sözlükleri, etimoloji sözlükleri, osmanlıca sözlükler olarak sınıflandırıp bunları tanıtmayı amaçladık. Genel sözlükler kısmında Şemseddin Sami'nin Türk dilinin tarihi lehçelerini üzerine sahip olduğu bilgiyi ortaya koyduğu Kâmûs-ı Türkî'si, İsmail Parlatır ve diğerlerinin hazırladığı Türkçenin sözvarlığının tümünü içermeyi amaçlayan Türkçe sözlük, Ali Püsküllüoğlu tarafından hazırlanan Türkçenin sözvarlığını içerip halk arasındaki sözcüklere ve argoyada uzak kalmayan Türkçe sözlük yer almaktadır. İki dilli sözlükler grubunda Sır James Redhouse'nin Kur'andaki her kelimeyi, İran şairlerinden alıntıları, Arapça-Farsça ve Osmanlıca atasözlerini de içine alan Osmanlı-Arapça-Farsça bir sözlük olan Türkçe-İngilizce Redhouse adlı sözlüğü yer almaktadır. Dönem sözlükleri içinde XIII. Yüzyıldan günümüze kadar Anadolu'da yazılmış 227 eserden taranan ve bugün kullanılmayan ya da anlamı farklı olan Türkçe sözleri tanıklarıyla beraber veren Tarama Sözlüğünü, Cem Dilçin tarafından

düzenlenen ve Türk Dil Kurumu Yayınları arasında çıkan Yeni Tarama Sözlüğü yer almaktadır. Diyalektoloji Sözlükleri içinde 1932 ile 1960 yılları arasında yurdun çeşitli yerlerinden derlenmiş Türkçe sözcükleri içine alan derleme sözlüğü yer almaktadır. Etimoloji Sözlükleri bölümünde Hermann Vâmbéry, Türk-Tatar Dillerinin Etimoloji Sözlüğü, Bedros Keresteciyan, Matériaux Pour un Dictionnaire Étymologique De La Langue Turque sözlüğü, Martti Räsänen tarafından yazılan Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü Üzerine Bir Demene başlıklı çalışması, Nasıf-Tenişef-Şerback-Nadalov'un yazdığı Eski Türkçe Sözlük, Sır Gerard Clauson tarafından yazılan Onüçüncü Yüzyıl Öncesi Türk Dili Etimolojik Sözlüğü ve Vladimiroviç Sevortyan, Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü yer almaktadır. Osmanlıca Sözlükler bölümünde Ahmet Vefik Paşa'nın halkın konuştuğu Türkçeyi esas alan Lehçe-i Osmânî adlı eseri, Muallim Naci'nin fetva maddesine kadar yazdığı Lûgat-i Nâci'si, Ferit Develioğlu tarafından yazılan Osmanlıcada kullanılan Arapça ve Farsça kelimeleri içine alan Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat ile Mehmed Salâhî'nin Kâmûs-ı Osmânî adlı sözlüğü ter almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sözlük, Türkçenin Sözlükleri.

1. GENEL SÖZLÜKLER

1. 1. **ŞEMSEDDİN SAMİ, KÂMÛS-I TÜRKÎ**, (Önsöz: Ö. Faruk Akün, Yay. Haz.: M. Fikret Gezgin vd.), Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1. baskı Eylül 1998, 32+1574.

Kâmûs-ı Türkî: Şemseddin Sami (Fraschery), C.I-II, İstanbul, İkdam Matbaası, (1317-1318) 1899-1900

Kâmûs-ı Türkî Ş. Sami'nin sözlükçülük alanındaki en iyi çalışmasıdır. Bu çalışmayla Türk dilinin tarihi lehçeleri üzerine sahip olduğu bilgiyi ortaya koymuştur. Arapça ve Farsça kelimeler çok fazla kullanılmasına karşın dil Türkçe olduğu için sözlüğüne Kâmûs-ı Türkî adını vermiştir.

Dilimizde kullanılan kelimelerin hepsi hangi dilden alınmış olursa olsun kullanıldığı ve bilindiği için Türkçe'den sayılmıştır. Ş. Sami, yine "İfâde-i Merâm" başlığı altında, hiç kimsenin dilinin bütün kelimelerini hafızasında tutamayacağını, pek az kişinin ana dilinin kurallarına tamamen uyarak konuşabildiğini söyler. Ayrıca dilin sahip olduğu sözlerden bir kısmının zaman aşımına uğrayarak unutulmasının ve kurallarına aykırı şekilde konuşularak doğru telaffuzdan uzaklaşılmasının dilleri bozulma yoluna koyduğunu düşünür. Ona göre, dilleri bu çöküşten ancak edebiyat ve edebiyatçıların gayretleri kurtaracaktır. Bu durumda dilin bütün söz varlığını içeren bir sözlüğün ve dil bilgisi kurallarının toplandığı muntazam bir dilbilgisi kitabının hazırlanması gereklidir. Avrupalıların dünyanın en uzak yerlerindeki en vahşi toplulukların dillerini öğrenmek için o dillerin kelimelerini ve dil bilgisi kurallarını belirleyerek işe başladıklarına dikkat çeker.

İyi bir dil bilgisi kitabına ve bütün söz varlığını içeren bir sözlüğe sahip olmayan toplumlar kendi sözlerini zamanla unutacaklardır. Dilleri yabancı dillerden kelime almadan bir şey ifade edemeyecek duruma gelecektir Ş. Sami, buna çare olarak da iyi bir sözlük ve dil bilgisi kitabı hazırlamak gerektiğini belirtir.

Türkçe bin yıldan beri yazılı kaynaklara ve edebi bir dile sahip olmasına karşın iyi bir sözlüğünün ve dil bilgisi kitabının hazırlanmaması yüzünden çok sayıda sözünü yitirmiştir. Öyle ki, Arapça ve Farsça'ya başvurmadan bir şey ifade edemeyecek kadar daralmış, sözlerinin kökleri bilinemeyecek derecede halkın söyleyişine uymuş yanlış bir dil haline gelmiştir. Bu durum Ş. Sami tarafından sert bir dille eleştirilmiştir.

Ş. Sami, Osmanlı dili (Osmanlıca) terimine karşı çıkan bir aydındır, Türk halkının konuştuğu dilin Türk dili (Türkçe) olduğunu açıkça söyler. Tıpkı, lisân-ı Osmânî gibi Çağatayca şeklinde bir adlandırmanın da yanlış olduğunu söyleyen ve bu iki tarihi lehçe için bugün de kullanılmakta olan Garp Türkçesi (Batı Türkçesi) ve Şark Türkçesi (Doğu Türkçesi) terimlerini kullanan Ş. Sami, bu lehçelerin aralarında söyleyiş ve yazımda görülen farklılıkların suni olduğunu, bunların her ikisinin de Türkçe olduğunu belirtir.

Ş. Sami'ye göre Şark Türkçesi (Doğu Türkçesi), Garp Türkçesi (Batı Türkçesi)'ne oranla aslını daha iyi koruyabilmiş, Garp Türkçesi ise, büyük değişikliklere uğramıştır. Ona göre, Garp Türkçesinde görülen bu değişimler, bir dereceye kadar gelişme ve bir dereceye kadar da bozulmadır.

O, kendi sözlükçülük anlayışını Kâmûs-ı Türkîsinde şöyle belirtmiştir: “Bir dilin sözlüğü o dilde kullanılan bütün sözcükleri toplamalı ve o dilde kullanılmayan kelimelerden arındırılmalıdır.” Bu durumda dilimizde kullanılan veya kullanılmayan Arapça Farsça kelimeleri toplayıp, Türkçe kelimeleri kullanmayan sözlükler dilimizin malı olmadığı gibi; sadece Türkçe kelimeleri toplayıp Arapça ve Farsça kelimeleri almayan sözlükler de dilimizin mükemmel sözlüğü değildir. Dilimiz için oluşturulacak sözlük asıl Türkçe kelimeleri, diğer dillerden alınmış kelime ve değişimlerin hepsini bulundurup, dilimizde kullanılmayan kelimeleri almamalıdır.

Ş. Sami, Doğu Türkçesinde kullanılmakta olup Osmanlı Türkçesinde unutulmuş veya ihmal edilmiş kelimelere, sözlüğünde tımturaklı Arapça, Farsça sözlerden daha fazla yer vermek istediğini; ancak o gün bunları hoşgörüle karşılayacak kimselerin çok az olduğunu, çoğunluğun karşı görüşte olması sebebiyle istediği ölçüde bu kelimelere yer veremediğini üzümlere ifade eder.

Ş. Sami, Kâmûs-î Türkî'de Türkçe, Arapça, Farsça kelimelerin yanı sıra batı dillerinden geçen kelimelere de yer vermiştir. Arapça ve Farsça kelimelerin yazım ve söyleyişlerinde orjinallerine bağlı kalan Ş.Sami, batı dillerinden geçen kelimelerde ise, kendisine has bir yazım ve söyleyişi esas almıştır. Ş. Sami'ye göre, Arapça'dan dilimize geçmiş olup günümüzde de hesap şeklinde söylenen ve yazılan kelime hisâb şeklinde, Fransızca'dan dilimize geçen asansör ise, asansör şeklinde yazılmalıdır.

Şemseddin Sami'nin Kâmûs-ı Türkîsi günümüz sözlükçülüğünün temel taşlarından. TDK tarafından hazırlanan ve zaman zaman içeriği yenilenen Türkçe Sözlük'te de bu sözlüğün yöntemi esas alınmıştır.¹

1. 2. TÜRKÇE SÖZLÜK, 2 Cilt, Haz.: İsmail Parlatır vd., Türk Dil Kurumu Yay. 8. baskı, Ankara, 1998, XIV+2523

Türkçe Sözlük Türkçe'nin söz varlığının tümünü içermeyi amaçlayan bir kaynaktır. 1945 yılında yapılan ilk baskısında 15.000 madde başı bulunmaktadır. Bugüne dek 8 baskı yapmıştır. 9. baskı Türkçe Sözlük'ün söz varlığı ise 60.000 madde başında, 14.600 madde içinde olmak üzere 75.000 civarında bir sayıya ulaşmıştır. Yeni baskıda uygulanan sözlük

¹ Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul, 1998.

düzenindeki değişmeden dolayı madde içi sözler azalmıştır. Önceki baskılarda madde içinde yer alan sözlük birimi niteliğindeki birleşik kelimeler bu sözlükte madde başına alınmıştır.

Bugün kullandığımız Türkçe Sözlük'ün söz varlığını, bu sayı ile sınırlamak yanlış olur. Çünkü dil, her gün değişiyor, yenileniyor; yeni sözler kazandığı gibi bazı sözler de eskiyor ve artık kullanılmıyor. Yeni baskılar için yapılacak çalışmalar ile Türkçe Sözlük'ün söz varlığının 100.000'e ulaşması beklenmektedir.

Türkçe Sözlük hazırlanırken tanımlayıcı ve tamamlayıcı teknik bilgiler verilmiştir. Her maddede kelimenin dil bilgisindeki yeri, doğru okunuşu, kökeni ve nasıl kullanıldığı gösterilmeye çalışılmıştır. Sözlerin tanımları verilip edebiyatımızın önde gelen sanatçıların örnek cümleleriyle pekiştirilmiştir.

Türkçe Sözlük'ün bu baskısında madde düzeni konusunda değişiklikler ve yenilikler getirilmiştir:

1. Diğer baskıdan ayrılan en önemli yönü “madde başı” anlayışının geliştirilmiş olmasıdır. Söz ve söz öbekleri, bitişik veya ayrı yazılmasına bakılmadan madde başı yapılmıştır: balık, atom ağırlığı, badem yağı, işkembesi geniş, çeşitkenar, dersane, kapalı yüzme havuzu, yön gösterme eki vb.

Bunlara ek olarak bitişik yazılan birleşik fiiller (hissetmek, zikretmek) ile dolayısıyla, meydana, tutturabildiğine, vaktiyle, yanlışlıkla gibi kalıplaşmış biçimler de madde başı yapılmıştır.

Madde içinde ise etmek, eylemek, olmak, kılmak, yapmak vb. yardımcı fiillerle oluşturulup ayrı yazılan birleşik fiiller, deyimler, atasözleri, gibi, ile, kadar vb. sözlerle oluşan kalıplaşmış biçimler yer almıştır: hizmet etmek, ayırt etmek, azat eylemek, göç eylemek, dost olmak, emekli olmak, otostop yapmak, abayı yakmak, çene yormak, ev açmak, ayağının bastığı yerde ot bitmez, elin ağzı torba değil ki büzesin, söz gümüşse sükût altındır, akrep gibi, ibiş gibi, kıl gibi, su gibi, parmak kadar, tırnak kadar, bileğinin hakkı ile, bin can ile, cihetiyle, dakikasında...vb.

2. Madde başında her sözün dil bilgisindeki yeri ve fiillerin hangi tür eklerle kullanıldığı kısaltmalarla gösterilmiştir: is., s., e., zf.; (-i), (-e), (-den).. vb.

3. Tek kelimedenden veya bitişik sözlerden oluşan madde başlarında uzun heceler iki nokta (:) ile belirtilmesi gereken vurgular vurgu işareti (') ile gösterilmiştir: bariz s. (ba:riz), bazı s. (ba:zı), fakirhane is. (fakirha:ne), eğer bağ. (e'ğer), evet ünl (e'vet).

Türkçe'de kullanılan doğu kökenli yabancı sözlerin aslında uzun olan kapalı hecelerinin kısa söylenmesi eğilimi artmıştır. Söz gelişi, haya:t değil hayat, kara:r değil karar, zama:n değil zaman, ru:h değil ruh, saba:h değil sabah. Bu tür kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında aslen uzun olan son heceleri özgün söylenişine dönüşür: hayatı (haya:tı), kararı (kara:rı), ruhu (ru:hu), zamanı (zama:nı), sabahı (saba:hı) gibi.

Sözlüğün bu baskısında hecenin açılması durumunda ortaya çıkan bu özellik şu şekilde gösterilmiştir: hayat is. (-ya:tı), karar is. (-ra:rı), ruh is. (ru:hu), zaman is. (-ma:nı) vb.

Türkçe'de k gibi hem kalın hem de ince okunan seslerin söylenişindeki yanlışlığı ortadan kaldırmak için sözlüğün yeni baskısında kalın veya ince okunuş, madde başında ayrıca içinde belirtilmiştir: katil is, (ka:til, k kalın okunur), kilo is. (ki'lo, I ince okunur), sulh is (I

ince okunur), tazyik is. (k kalın okunur), Türkoloji öz. is. (I ince okunur), vals is. (I ince okunur), zevk is. (k kalın okunur) vb.

4. 1988 baskılı Türkçe Sözlükte madde başı sözlerin köken bilgisini gösterme konusuna ağırlık verilmiştir. Bütün yabancı söz varlıklarının asıl biçimleri, geldikleri diller gösterilmeye çalışılmıştır: adliye is. Ar. adliyye, ahu is. (a:hu:) Far. âhû, F, sadrazam is. (sadrizam) o. t. < Ar. sadr-i a'zam, baypas is, İng. by-pass, doping is. İng. doping

5. Köken bilgisinde, doğu dillerinden alınan sözlerin özgün yazımı, uluslar arası bilim çevrelerinde benimsenmiş bulunan çevriyazı alfabesine göre verilmiştir; alem is. Ar 'alem, hakikat, -ti is. (haki:kat, ki hecesindeki k kalın okunur) Ar. haқиkat.

Tek sözden veya bitişik kelimelerden oluşan madde başlarında köken bilgisi ayrıntılı olarak gösterilirken ayrı yazılan birleşik kelimelerde buna uyulmamıştır. Örnek olarak millî ekonomi maddesinde köken bilgisi verilmemiş, bu kelimelerle ilgili bilgiler, millî ve ekonomi maddelerinde yer almıştır. Ayrıca Türkçe yapım ekleriyle oluşturulan yabancı kökenli yeni söz varlıklarının köken bilgilerinin verilmesine de gerek duyulmamıştır.

Çokluk biçimindeki madde başlarının, özellikle Arapça kelimelerin köken bilgisinde kelimenin teklik biçimi ayrıca belirtilmiştir: ulema ç. is. (ulema:) Ar. 'ulema. 'ülim'in çokluk biçimi. Ancak dilimizde teklik anlamı kazanmış çokluk biçimlerinde bu yöntem uygulanmamıştır.

5. Madde başı sözler eğer herhangi bir bilim dalının veya alanının terimi ise bunlar kısaltma ile gösterilmiştir: anat., ed., fiz., jeol., kim...vb.

6. Madde başı sözlerin açıklanmasında bir başka incelik de kullanım sıklığı, eskilik ve halk dilinde yaşama özelliğidir. Yaygın kullanımdaki sözler için herhangi bir kısaltma verilmemiştir; eskilik için esk.; halk arasında yaşayan sözler için hlk. kısaltmalarına yer verilmiştir.

7. Maddeler anlamlandırılırken genellikle sözün en yaygın anlamına öncelik verilmiş, sonra mecazi anlam (mec.), daha sonra argo anlamına yer verilmiştir. Ardından o sözün deyimleşmiş veya kalıplaşmış biçimleriyle bunların anlamları sıralanmış; atasözleri de bu bölüm içinde verilmiştir.

Ali Cengiz oyunu; Ali kıran baş kesen; Ali'nin külâhını Veli'ye, Veli'nin külâhını Ali'ye giydirmek gibi özel adlarla kurulmuş deyim ve atasözlerine de Türkçe Sözlük'te yer verilmiştir. Ancak bunların sözlükte yer alabilmesi için özel adın madde başı yapılması gerekmiştir. Söz gelişi, Ali Cengiz Oyunu deyimine yer verebilmek için Ali sözü madde başı olmuştur.

8. Sözlerin cümle içindeki kullanımlarını göstermek ve anlamlarına açıklık getirmek için edebiyatımızın tanınmış yazarlarından seçme örnekler, tırnak(" ") içinde ve eğik yazıyla, dizilerek verilmiştir.

9. Bundan önceki baskılarda yer alan madde içindeki birleşik kelimelerin madde başına gönderilmesi düzeni bu baskıda uygulanmamıştır. Söz gelişi önceki baskılarda zikir maddesinin içinde zikretmek, "~ etmek bk. zikretmek" biçiminde verilmişti. Bu tür birleşik kelimeler bu baskıda doğrudan madde başında yer aldıkları için bunları alfabetik sırada aramak gerekir.

10. Bu baskıda uygulanan bir yenilik de, "madde başı gönderme" düzenidir. Söz gelişi bey kelimesinin oluşturduğu birleşik sözler madde başında alfabe sırasıyla yer almaktadır. Bununla birlikte okuyucuyu bilgilendirmede ve aramada kolaylık olsun diye bu birleşik sözler,

bey maddesinin sonunda bir ok (→) işaretinin ardından alfabetik sırada ve siyah, eğik yazıyla gösterilmiştir: → bey armudu, beybaba, beyefendi, bey erki, beyzade.

11. Türkçe Sözlük'ün bu baskısında gönderme düzeninde ayrıca şu ilkeler benimsenmiştir:

a. Sözlerin kullanım sıklığı dikkate alınmış ve eş anlamlı sözlerden yaygın olanında tanım verilmiş; yaygın olmayan sözlerde ise tanım yerine karşılık verilmekle yetinilmiştir: mahcur s. kısıtlı, mahiye is. esk. aylık, telâki is. esk. buluşma, kavuşma vb.

b. Kullanılmayan kelimeler bk. kısaltması ile yaygın söz veya söz öbeklerine gönderilmiştir: tanassur is. bk. Hristiyanlaşma, temerküz kampı is. bk. toplama kampı terasa is. bk teras, vb.

c. Dilimize yeni giren ve özgün yazımlarıyla dikkati çeken sözler, Türkçe okunuşlarıyla madde başı yapılmıştır. Bu tür sözlerin özgün yazılışları da madde başında siyah, eğik yazıyla gösterilmiş; fakat burada tanım verilmeyerek Türkçe okunuşlu madde başına gönderme yapılmıştır: by-pass is. bk. baypas; check up bk çekap; rating is. bk. reyting.

1. 2. 1. Yazım ve Söyleyişle İlgili Açıklamalar

1. Türkçede yalın biçimleri iki heceli olan sabır, meyil, vakit, şehir, hasım, resim, asıl, nehir gibi doğu dillerinden, özellikle Arapça'dan geçmiş bazı alıntı kelimelerin, ünlüyle başlayan bir çekim eki aldıklarında veya etmek, olmak yardımcı fiilleriyle birleştiklerinde, ikinci hecelerindeki dar ünlü düşer: vakitim değil vaktim, sabırın değil sabrın, meyili değil meyli, şehre değil şehre, hasımı değil hasmı, resimi değil resmi, asılı değil aslı, nehre değil nehre, beyinim değil beynim vb.

Türkçe Sözlük'te bu tür değişikliklere uğrayan kelimeler madde başında vakit, -kti, hasım, -smı, sabır, -brı, şehir, -hri, resim, -smi, meyil, -yli, asıl, -slı, nehir, -hri, beyin, -yni biçiminde gösterilmiştir.

Yalın biçimleri iki heceli olan ve ikinci hecelerinde dar ünlü bulunan gönül, burun, ağız, karın, boyun, göğüs gibi bazı Türkçe kelimeler de ünlüyle başlayan çekim eki aldıklarında hece kaybına uğrar.

Bu tür kelimeler de Türkçe Sözlük'te gönül, -nlü, burun, -rnu, ağız, -ğzi, karın, -rını, boyun, -ynu, göğüs, -ğsü biçiminde verilmiştir.

2. Ötümsüz ünsüzlerle biten bazı kelimelerin, ünlü ile başlayan ek almaları durumunda son sesleri ötümlüleşir. Son sesteki bu değişme, açık, -ğı, barınak, -ğı, kürek, -ği, elek, -ği, araç, -cı, süreç, -ci, söğüt, -dü, kanat, -dı, itimat, -dı, yurt, -du, kitap, -bı, hesap, -bı örneklerinde görüldüğü biçimde gösterilmiştir.

Ünlüyle başlayan ek aldıklarında son ünsüzü değişen batı kökenli kelimeler de vardır. Bunlar için de lirik, mikrop, lort, lastik, gardrop, otomatik, komik, prensip örneklerini verebiliriz.

Bu tür kelimeler de Türkçe Sözlük'te lirik, -ği, mikrop, -bu, lort, -du, lastik, -ği, gardrop, -bu, otomatik, -ği Türkçede son sesleri tek ünsüze dönüşmüş olan hak (hakk), his (hiss), zan (zann), ret (redd) gibi kelimelerin, ünlüyle başlayan ek almaları veya etmek, olmak yardımcı fiilleriyle birleşmeleri durumunda, yapılarında var olan çift ünsüzler yeniden ortaya

çıkar: his, hissi, hissetmek, hissolunmak; hak, hakkım; zan, zannı, zannetmek, zannolunmak; ret, reddi, reddetmek, reddolunmak.

Türkçe Sözlük'te bu tür değişikliğe uğrayan kelimeler his, -ssi; hak, -kkı; zan, -nnı; ret, -ddi biçiminde gösterilmiştir.

4. Son ünlüsü kalın olduğu halde ince sıradan ek alan doğu ve batı kökenli kelimeler menfaat, -ti; saat, -ti; lügat, -ti; feragat, -ti; harf, -fi; hayal, -li; ihtimal, -li; istikbal, -li; rol, -lü; alkol, -lü; mareşal, -li; festival, -li biçiminde gösterilmiştir.

Öteki Teknik Özellikler

Türkçe Sözlük'ün kullanımında yukarıda verilenlerin dışında başka bazı teknik özellikler de yer almıştır. Yapı bakımından birbirine benzeyen ve eş sesler bulunduran birçok kelime Türkçe Sözlük'te art arda gelmektedir: saf, sandal, boy, çay bu tür örneklerden birkaçıdır. Kaynakları ve anlamları farklı olan bu yapıdaki kelimeler saf (I), saf (II), sandal (I), sandal (II), boy (I), boy (II), çay (I), çay (II), kalın (I), kalın (II), kalın (III) biçiminde Romen rakamlarıyla birbirlerinden ayrılmışlardır.²

1. 3. ALI PÜSKÜLLÜOĞLU, TÜRKÇE SÖZLÜK, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1.baskı. Ekim 1995,1696s

20 Temmuz 1995 yılında Yapı Kredi Yayınları arasında çıkan bu sözlük genel bir sözlük olarak tasarlanmakla birlikte, halk ağızındaki sözcüklere ve argoya uzak durmamıştır. Ayrıca Türkiye'nin son yıllardaki gelişimine ve terimlere de uzak değildir. Genel sözcüklerin kazandıkları yeni anlamlarla son yıllarda Batı dilinden girip yaygınlaşan kimi sözcükler ve deyimler de sözlükte bulunmaktadır. Toplam 65.000 madde sayısı vardır. Sözlüğü kullananlara yardımcı olmak amacıyla "Türkçe'nin Yazımı" bölümünde yazım kurallarının bir özeti verilmiştir. Sözlüğün kullanımı ise "Kullanıcı Klavuzu" bölümünde açıklanmıştır.³

2. İKİ DİLLİ SÖZLÜKLER

2. 1. SIR JAMES REDHOUSE, TÜRKÇE-İNGİLİZCE REDHOUSE SÖZLÜK, Haz.: U. Bahadır Alkım vd., Sev Matbaacılık, 16. baskı, 1998, XXXII+1292+45.

Osmanlı Türkçesi ile Arapça ve Farsça'nın seslileri arasında belirli bir sınır yoktur. Osmanlı Türkçesinde eser kaleme alan bir yazar bütün Arap ve Fars kelimelerini kullanabilir. Redhouse da bu olanağı düşünerek Kur'an'daki her kelimeyi, İran şairlerinden alıntılarını, Arapça, Farsça ve Osmanlıca atasözlerini de içine alan Osmanlıca - Arapça - Farsça bir sözlük derlemeyi ister.

1878'de Yakın-Doğu Misyonundan Dr. E. E. Bliss, Redhouse'u Londra'da ziyaret eder. Dönüşünde de Neşriyat Dairesindeki yardımcıları ile görüşür. Neşriyat Dairesinin daha sınırlı sayıdaki Arap ve Fars kelimelerinden yalnız Osmanlıca ile yazılan eserlerde kullanılanlarını içerecek bir sözlük yayınlaması kararlaştırılır. Redhouse, yeni şartlara uygun böyle bir müsveddeyi dört yıl içinde meydana getirir. Kendisinin İstanbul'daki yayıncıları da

² İsmail Parlatır vd., **Türkçe Sözlük**, Ankara, 1998, s. XIV.

³ Ali Püsküllüoğlu, **Türkçe Sözlük**, İstanbul 1995.

derhal işe koyulurlar. Eserin tamamının yaklaşık üçte birini oluşturan ilk iki kısmı 1884'de yayımlanır. İngilizce «A Turkish and English Lexicon Shewing the English Significations of the Turkish Terms» ve Osmanlıca ve düzeltme çalışmasından sonra 1890'da yayımlanır. «Kitab-ı Maani-i Lehçe li-James Redhouse el-İngilizî» adındaki bu lüğatin tamamı ise on senelik bir düzenleme sonunda oluşturulur.

1890 baskısının önsözünde bu eseri derlerken Bianchi'nin, Zenker'in ve Vefik'in sözlüklerini kabul ettiğini; ayrıca diğer kaynaklardan birçok gerekli kelime aldığını, bazı durumlarda Golius'a, Meninski'ye, Freytag'a, Lane'e ve aynı zamanda Calcutta Arapça Kamusu'na, Kamusu Türkî'ye, Farsça Kamus'a, Sihah yazmasına, Farsça Surah'a, Vankulu'na, Şerefname'ye, Cihangiri'ye, Burhan'a, Şu'urî'ye, Reşidî'ye, Baharî-'Acem'e ve Giyas ül-Lûgat'e müracaat ettiğini yazar. Türkiye'den uzak kaldığı otuz yıl süreli çaba harcar, bu zaman içinde leksikografi ile meşgul olur.

1890 baskısının müsveddesi İstanbul'da Redhouse Yayınevi'nde muhafaza edilmektedir.

2. 1. 1. Sözlüğün Kullanılış Tarzı

1. Kelimelerin dizini: Bütün kelimeler tek bir alfabetik dizin içinde verilmiştir. Filler -mek ve -mak'lar yazılmaksızın, köklerine göre sıralanmıştır. Herhangi bir madde içinde:

a) İlk olarak, kelimenin yalın haliyle karşılığı verilmiştir.

b) Türkçe veya İngilizce'de bir tâbir olarak kullanıldığı hallerde, kelime hal ekleriyle birlikte gösterilmiştir.

c) Kelime, o kelime ile başlayan ibareler içinde, sonundaki hal ekleri dikkate alınmadan alfabetik sıraya tabi tutularak gösterilmiştir.

d) Türevler, ayrı bir madde olarak alınmadıkları takdirde, alfabetik sıraya göre gösterilmişlerdir.

Şöyle ki:

can	yalın halde kelime (a)
candan	hal ekleri almış halde kelime (b)
canım	hal ekleri almış halde kelime (b)
can acısı	ibare içinde kelime (c)
canımı acıt-	ibare içinde kelime (c)
canı ağzına gel-	ibare içinde kelime (c)
dikiş	
dikişçi	esas kelime (a)
dikişli	türev (d)
dikişsiz	türev (d)

2. Bileşik kelimeler: İbare olarak da kullanılabilen bileşik kelimeler genellikle ibare şeklinde gösterilmişlerdir, başka bir deyimle, bu gibi ibareler ilk kelimelerin altında madde altı olarak verilmiştir.

Bazen bir bileşik kelime madde başında kendi yerinde gösterilmiş ve ilk elemanın altında madde altı olarak yazılan bu bileşik kelimeye asterisk işaretiyle bir atıf yapılmıştır.

Şöyle ki:

dikiz kelimesinin altında

dikiz aynası (Burada anlam madde altı olarak verilmiştir.)

ak kelimesinin altında:

ak alem (Burada anlam madde altı olarak verilmiştir.)

ak altın

ak yol

3. Çekim halleri: Sesli harf ile başlayan bir ek ile oluşturulmuş bir çekim hali, bazen kelimenin yalın halinden ayırt edilemez. Bu gibi hallerde bir karışıklık olduğu zaman, çekim hali kelimenin üstünde küçük punto yazıyla gösterilmiştir. Bu şekli okumak için asıl kelimenin son harfini atıp, küçük punto yazıdaki harfleri onun yerine koymak gerekir. Bazen, küçük punto ile yazılan eki esas kelime ile birleşmeden evvel, esas kelimenin birden fazla harfini atmak gerekir. Bu değişikliklerin anlaşılması zor değildir.

Fiillerin geniş zamanları, fiil köklerinin üzerine yapılan ufak punto harflerle gösterilmiştir. Kural dışı hallerde, bir önceki sessiz harf de belirtilmiştir.

Şöyle ki:

git= ^{der} gitmek ve gider kelimelerinin yerini tutar.

kal= ^{ir} kalmak ve kalır kelimelerinin yerini tutar.

4. Vokal Uzunluğu ve Vurgu: Türkçe kökenli kelimeler genellikle kısa vokallere ve son hecede vurguya sahiptirler. Arapça veya Farsça'dan alınan kelimelerin çoğu zaman bir veya birden fazla uzun vokalleri vardır. Bu gibi kelimelerde uzun vokaller çizgi (—), kısa vokaller ise nokta (.) ile gösterilmiştir. Yine aynı şekilde, alışılmış Türkçe telâffuzların dışındaki vurgular bir kesme işareti (') ile belirtilmiştir.

Şöyle ki:

âdi (— —)iki uzun vokal.

zaten (—'.) bir vurgulu uzun, bir kısa vokal.

Birçok kelime Türkçe ile kaynaşırken vokal uzunluğu bakımından değişikliklere uğramıştır. Aslında mevcut olan hemze ve ayn'ı kaybeden kelimeler, bu farkı bazen uzun bir vokal ile telafi etmişlerdir.

Şöyle ki:

Aslında Cum^ç a (..), sonradan Cuma (.—)

me^ç mur (.—), sonradan memur (—.)

şu^ç be (..), sonradan şube (—.)

5. Osmanlıca İmlâ: Osmanlıca'yı yazmak için ufak değişikliklerle Arap alfabesi kullanılmıştır. Bu alfabenin yerini, 1928 yılında bugünkü Türk alfabesi almıştır. Sözlük kelimelerinin 1928'den evvel kullanılan Osmanlıca imlâlarını göstermektedir, Arap ve Fars kökenli kelimelerin eski harflerde, genellikle tek bir doğru imlâ şekli bulunmaktadır. Birçok Türkçe ve Avrupa menşeli kelimelerin ise birden fazla yazılış şekli mevcut olup, bunlardan sadece en çok geçenleri gösterilmekle yetinilmiştir.

6. Tümeçler: Bu sözlükte eğik iki çizgi arasındaki harfler, fiillerin tümeçlerinin çekim hallerini gösterir.

Şöyle ki:

karış= /la/ : suyla karıştı.

çekin= /dan/ : ondan çekindim; gınahtan çekinsinler.

işle= /ı/: demiri işlediler.

7. Kelimelerin kökenleri:

a) Kelimenin Türkçe'ye girdiği dili (kelimenin ilk kökeni olmayabilir) gösteren bir harf veya kısaltma ile,

b) Köşeli parantez içine alınan ve okuyucuya kelimenin kökenini daha iyi tanıtan diğer bir maddeye atfedici bir kelime ile, veya,

c) Köşeli parantez içine alınan kelimenin Arapça veya Farsça şekli ile belirtilmiştir.

Şöyle ki:

mevlûd A Arapça'dan alınmış.

rekor F Fransızca'dan alınmış (Fransızca'ya İngilizce'den girmiştir).

Türkçe kökenli veya kökeni bilinmeyen veya Türkçe eklerle meydana getirilmiş kelimelerin kökenleri gösterilmemiştir.

Şöyle ki:

Kayısı, hamamcı, ferahlık kelimelerinin menşeleri gösterilmemiştir.

8. Gruplandırmalar: Maddelerin çoğu, kelimelerin kullanımına göre sınıflandırılmıştır.

9. Tarifler: Tarifler, kelimenin gerçek anlamı çoğu zaman başa alınmak suretiyle numaralanmıştır. Tek bir tarif içinde farklı anlamlar, birbirlerinden noktalı virgül, hemen hemen aynı anlama gelen açıklamalar ise virgül ile ayrılmıştır.

10.Söz bölükleri: Türkçe kelimeler, Latin gramerinin bölünüşlerine uymamaktadır. Sıfatlar rahatlıkla isim olarak (mesela: büyüklerimiz), isimler sıfat olarak (demir boru), fiil kipleri sıfat olarak (gelecek sene) ve isim olarak (dükkânın geliri) kullanılır.

Bu sözlük, Redhouse'un Arapça fiil isimlerini bir harfi tarif ekleyerek ve gerundium olarak İngilizce'ye tercüme etme geleneğini devam ettirmektedir.

Şöyle ki:

telif a composing

istirham an asking for mercy

11.İşaretler: Sözlükte aşağıdaki işaretler kullanılmıştır:

— uzun çizgi: Maddebaşı kelimesinin yerini tutar ve madde altlarında aynı kelimenin tekrarını önler.

Şöyle ki: masraf

— çek= masrafı çekmek.

—et= masraf etmek.

-kısa çizgi: bir önek veya soneki gösterir.

Şöyle ki:

-lar, -amiz, -kes sonekler

bi-, ma-, na- önekler

=: eşit işareti: Bu işaret bir fiil kök veya gövdesinin sonuna, bir fiil çekim ekinin başına ve kelime ortasına gelen bazı eklerin hem başına, hem de sonuna gelir.

Şöyle ki: yap=, yaptıştırıl=.

=ıl=, =dır=, =n= fiilin ortasına gelen ekler.

=sin, =sınız, =dımız fiil çekim ekleri.

*Asiterisk: okuyucuyu maddenin tek bir kelime ve alfabetik sıra içinde ait olduğu yerde ayrı bir madde halinde bulunduğu yere sevk eder.

Şöyle ki: hoş

-beş*:hoşbeş olarak asıl alfabetik sırasında bulunur.⁴

3. DÖNEM SÖZLÜKLERİ

3. 1. TARAMA SÖZLÜĞÜ, Haz.: Ömer Asım Aksoy vd., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay., Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1995, 8 cilt.

⁴ Sır James Redhouse, **Türkçe-İngilizce Redhouse Sözlük**, İstanbul, 1998.

Tarama Sözlüğü, XIII. yüzyıldan günümüze kadar Anadolu'da yazılmış 227 eserden taranan ve bugün kullanılmayan, ya da anlamı, şekli değişik olarak kullanılan Türkçe sözlükleri tanıklarıyla birlikte veren bir çeşit tarihsel sözlüktür. İki dizi halinde 12 cilt olan Tarama Sözlüğü, 1935'ten 1977'ye kadar süren bir çalışmanın ürünüdür.

Sözlüğün hazırlık çalışmalarına 1935 yılında başlanmıştır. İlk dönemde 135 kitap taratılarak sözlüğe gereç toplanmış, sözlük düzenlenip basılmıştır. 1941 yılından başlayarak, bir yandan eldeki tarama fişleri sözlük düzeninde işlenmiş, bir yandan da kitap tarama işi sürdürülmüştür. Böylece taranan kitap sayısı 160'a yükselmiştir. 1943-1957 yılları arasında her biri A'dan Z'ye değin tam bir sözlük olan dört ciltlik Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü ortaya konulmuştur.

1943-1957 arasında Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü adı altında yayımlanan dört kitaptan her biri sadece 30-50 eserin tarama sonuçlarını içine alan ayrı ayrı sözlüklerdi. Birinde bulunmayan bir sözcüğü ötekinde aramak gerekiyordu. Kimi zaman da aynı sözcük, bu kitapların hepsinde, ayrı ayrı anlamları belirtmek için tekrarlanmış bulunuyordu. Bu dört kitapta 60 eserin taramaları vardı.

Daha geniş taramaların beklemeden böyle 30-50 eserlik taramaların ayrı ayrı sözlükler halinde yayımlanması, bir ihtiyacı kısa zamanda karşılamak için yapılmıştır. Bu dört cilt daha sonraki çalışmalarla bir araya getirilmiş, kimi yönlerden geliştirilerek yeni taranan 67 kitabın verimleri de bunlara katılmıştır. 1963-1972 yılları arasında altı cilt olarak yayımlanan Tarama sözlüğü düzenlenmiştir. Bu altı ciltten sonrada 1974-1977 yılları arasında Ekler ve Dizin ciltleri yayımlanmıştır.

Geliştirilen yönler şunlardır:

- a) Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü'nün dört kitabında bulunan 160 esere 67 eserin daha taramaları katılmıştır.
- b) Madde başı olan sözlerin eski harflerle nasıl yazılmış olduğu tanıklarla gösterilmiştir.
- c) Madde başı olan sözlerde ñ, ħ, işaretleri kullanılmıştır.
- ç) Her tanıkta kaynağın sayfa numarası verilmiştir.
- d) Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü'nün dört kitabında eklerle sözcükler arasında madde başı yapılmıştır. Bu eserde ekler ayrı bir ciltte toplanmıştır.

3. 1. 1. Düzenlemede İzlenen Metot

1. Madde başı olun her söz en az bir tanığa dayanır. Tanıksız madde yoktur.
2. Madde başı olan söz, tanık içinde hangi anlamla kullanılmışsa kitaba o anlam geçirilmiştir. Sözün başka anlamları bulunduğu bilinse dahi, onlara tanık olacak metin kitaba alınmamışsa böyle anlamlar gösterilmemiştir.
3. Her tanığın sonunda, hangi eserden alınmış olduğu kısaltmalarla gösterilmiştir.
4. Her tanığın hangi yüzyıl eserinden alındığı kısaltmalardan sonra Romen rakamlarıyla belirtilmiştir.

5 Romen rakamlarından sonraki sayılar, kaynak eserin sayfa numaralarıdır. 3, 4, 5 numaralı notlardaki bilgiler bir arada ve parantez içinde şöylece verilmektedir : (Muham. XV. 198). Bu, üstteki tanığın XV. yüzyılda yazılan Muhammediye adlı eserin 198.sayfasından alındığını gösterir.

6. Bazı eserlerde sayfa numarası değil yaprak numarası vardır. O zaman, Romen rakamından sonra yazılan yaprak sayısına çizgi ile bağlanan 1 veya 2 rakamı da eklenmiştir.

7. Taranan bazı eserler birkaç cilttir. Bunların sayfa numaralarından önce, bir virgülle ayrılarak cilt numarası gösterilmiştir : (Bab. XVI. 2, 189) gibi ikinci cildin 189. sayfası demektir.

8. Tanıklar eskilerden başlanarak yeniye doğru dizilmiştir.

9. Bir kelimenin birbiriyle açık ilgisi olmayan çok anlamı varsa o kelime her anlam için ayrı ayrı madde başı olarak tekrarlanmış ve bunların içine parantez içinde (I), (II).rakamları yazılmıştır.⁵

3. 2. YENİ TARAMA SÖZLÜĞÜ, (Düzenleyen: Cem Dilçin), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1983, XI+476 s.

Tarama sözlüğü yayımlandığı tarihten bu yana sürekli kullanılan ve Türkoloji alanında büyük bir boşluğu dolduran bir yapıt olmuştur. Eski metinlerle ilgilenen herkesin, kolayca yararlanmasını sağlamak ve sözlüğün kullanım alanını genişletmek amacıyla taniksiz bir tek cilt halinde yeniden düzenlenmiştir. Bu sözlükte eskisinden ayrılan ve geliştirilen yönler şunlardır:

1. Madde başı olan sözler çevriyazıyla verilmiştir.

2. Madde başı olan sözler verilirken, tanıklardaki eski harflerle olan yazım biçimlerine bağlı kalınmıştır.

3. Deyimler birleşik fiiller tamlamalar ve öteki sözler hangi sözcükle başlıyorsa o madde içinde toplanmıştır.

4. Yabancı kökenli kimi sözcüklerin hangi dilden olduğu kısaltmalarla gösterilmiştir.

5. Tanıklara yer verilmemiştir.

6. Tarama Sözlüğü hazırlanırken gözden kaçmış olan kimi yanlışlar düzeltilmiştir.

7. Sözlüğün sonuna, madde başı olan her sözün Tarama Sözlüğünde geçen bütün yazım biçimlerini içeren eski yazıdan yeni yazıya bir dizin eklenmiştir.⁶

4. DİALEKTOLOJİ SÖZLÜKLERİ

4. 1. DERLEME SÖZLÜĞÜ, Haz.: Heyet, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara Üniv. Basımevi, Ankara, 12 cilt.

1932 yılına kadar yazı dilimize girmemiş ve 1932-1960 yılları arasında, yurdumuzun türlü bölgelerinde halk ağzından derlenmiş olan Türkçe veya Türkçeleşmiş sözleri içine alan bir sözlüktür.

⁵ Ömer Asım Aksoy vd., **Tarama Sözlüğü**, Ankara 1995.

⁶ Cem Dilçin, **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara 1983.

Bu eser iki büyük derlemenin sonucu ortaya çıkmıştır.

Birinci derleme, 1932-1934 yıllarında yapılmıştır. Altı ciltlik Söz Derleme Dergisi bundan çıkmıştır.

İkinci derleme, 1952-1959 yıllarında yapılmış ve birinci derlemeden birkaç kat daha verimli olmuştur. Her iki derlemenin birleştirilmesinden de bu eser meydana gelmiştir.

Derlemeler sadece kullanılmak amacıyla yayımlanmamıştır. Halk ağzında dolaşan ve bugüne kadar sözlüklere ve yazı diline girmemiş yahut yazıda pek az kullanılmış olan halk sözlerini toplamakla, sınırlarımız içinde söylenen sözleri tanıtmak ve bunlar üzerinde yapılabilecek her türlü bilimsel araştırmalara yol açmak düşüncesiyle bu dergi basılmıştır.

Bu işe gönül vermiş kişilerin yardımlarıyla oluşturulan bu eser, yurdumuzdaki halk ağzı sözlerini eksiksiz olarak tanıttak, anlamları ve söyleniş özelliklerini yanlışsız gösterecek nitelikte değildir. Eksikleri ve yanlışları daha az bir eserin meydana getirilebilmesi için çok sayıda yetişmiş dilcinin yurdu karış karış dolaşmaları ve her yerde uzun zaman kalarak incelemelerde bulunmaları gerekirdi. Bu imkanı bulamamışlardır. Böyle olmasına karşın bu eserin değeri küçümsenemez. Bir derleme ne kadar dikkatli yapılırsa yapılsın, bu işin sonu alınamaz.. Halk her gün yeni, yeni kelimeler ortaya çıkarmaktadır. Bu konu üzerindeki çalışmalar devam edecektir.

Bu sözlük, müsveddeler cilt cilt hazırlanarak basılmıştır. Eseri tam olarak hazırladıktan sonra basmayı uygun görmüşler; fakat on ciltten fazla tutacak bir eserin hazırlanması yirmi otuz yılı bulacağından, basıma başlamayı geciktirmek yerine, tamamlanan kısımları hemen bastırmayı daha uygun görmüşlerdir. Bundan dolayı bir sözün türlü söyleniş şekilleri madde başlarında tam olarak sıralanamamıştır; ancak değişik şekiller aynı harfle veya bir cilde giren harflerle başlıyorsa o cilt içinde toplanmış ve * işaretiyle yalnız bu cilde giren kelimeler arasında bağlantı kurulmuştur. Aynı ayrı ciltlere girecek sözler (örneğin “abartmak” ile “obartmak” ve “ofurtmak”; “acar” ile “ecer”) arasında bağlantı kurmak işi, eser tamamlandıktan sonra hazırlanacak bir fasiküle bırakılmıştır.

“Halk ağzından yazı diline” olan bu sözlük tamamlandıktan sonra, Söz Derleme Dergisi’nin 5. cildi gibi, “Yazı dilinden halk ağzına” bir indeks cildinin de hazırlanması gerekir. Böyle bir indeks, eserden faydalanmayı çok kolaylaştırır ve onu daha değerli kılar.

Bu kitap birinci ve ikinci derleme yoluyla yurdun çeşitli bölgelerinden söz derlemiş olan binlerce gönüllünün göndermiş oldukları 600.000’den fazla fişe dayanmaktadır.

Birinci derlemeye katılan ve sayıları dört beş bin kadar olan derleyicinin bir listesi yoktur. İkinci derlemeye katılanların sayısı 917 dir. Adları ve her birinin nerelerden, ne kadar söz derlediği bellidir.

Derleme-Tarama Kolu Başkanı Ömer Asım Aksoy ikinci derleme için bir gönüllü derleyiciler örgütü kurmuş sekiz yıllık programla derlemeyi başarılı bir sonuca vardırıp, sonra da fişleri sözlük haline getirme çalışmalarına yön vermiştir.

Bu cilt için birinci ve ikinci derleme fişlerini birer birer incelemek ve bunlara Ana Dilden Derlemelerdeki sözleri katmak suretiyle eserin müsveddesini hazırlayanlar Uzman Şakir Ülkütaşır, Uzman Ayçan Ünver, Emel Vardarlı, Gülten Cankoçak, Yaşar Cankoçak ve Olcay Sarıbaş’tır.

Cevdet Çağatay ile Cem Dilçin derleyicilerin durumunu ayrı ayrı izlemişler, kayıtlar tutmuşlar, düzgün bir fiş arşivi kurmuşlardır.

Bu cildin baskı provalarını Emel Vardarlı ile Cem Dilçin asıl fişlerle karşılaştırarak tekrar tekrar gözden geçirmişler ve gereken düzeltmeleri yapmışlardır.

Bu kitap: yurt içinde geniş ölçüde yapılan derlemelerden ve bu derlemelerin sözlük haline getirilmesi için Kurum merkezindeki çalışmalardan meydana gelmiş ortaklaşa bir eserdir.

4. 1. 1. Düzenlemede İzlenen Metot ve Kullanılan İşaretler

1. Ayrı ayrı yerlerde değişik söyleniş şekilleri bulunan bir sözün en önemli görülen veya yaygın olan şekli madde başı olarak alınmış, yanına [] içinde değişik şekilleri konulmuştur. Bu değişik şekillerden her birinin nerelerde kullanıldığı da aynı madde içinde gösterilmiştir; ayrıca her değişik şekle, sözlüğün alfabe sırasınca madde başı olarak da yer verilmiş; ancak karşısına anlam ve derleme yeri yazılmayarak → işaretiyle bu sözün ve benzeri sözlerin toplu olarak bulunduğu madde gösterilmiştir.

2. Madde başlarında dört sesin gösterilmesine, mümkün olduğu kadar çalışılmış, bunlar için “, ñ, ħ, - ”fonetik işaretleri kullanılmıştır.

3. Yazılışları aynı, fakat anlamları birbiriyle ilgisiz olan sözler, ayrı madde başı yapılmış ve bunlar (I), (II), (III) rakamlarıyla işaretlenmiştir.

4. Birbiriyle ilgili birkaç anlamı bulunan kelimelerin her anlamı, aynı madde içinde 1., 2., 3., rakamlarıyla ayrılmıştır.

5. Bazı sözler için verilen kullanım örnekleri, anlam açıklamalarından sonra italik harflerle dizilmiştir.

6. Madde başı olan sözlerin derlendiği yerler () içinde gösterilmiştir. Derleme yeri köy ise, başına hiçbir işaret konulmamış; ilçe merkezi ise, başına*; il merkezi ise - işareti konulmuştur. Örneğin:

acak Biraz, azıcık. (Hacıhamzalı *Tarsus -İç.)şeklinde yazılı olan madde, İçel’in Tarsus ilçesine bağlı Hacıhamzalı köyünden derlenmiş demektir.

7. İl adları kısaltmalarla gösterilmiştir.

8. Bir söz, aynı il içinde birkaç yerden derlenmiş ise bu yerler virgül ile ayrılmıştır. Söz birkaç ilde kullanılıyorsa bu iller arasına noktalı virgül konulmuştur.

9. Birçok yerlerde kullanılmakta olan bir sözün derlendiği yerler gösterilirken birbirine yakın olan bölgeler, mümkün olduğu kadar arka arkaya sıralanmıştır.

10. Bazı köylerin ilçelere, ilçelerinde ile bağlantıları zamanla değişmektedir. Bu kitapta gösterilen bağlantılar derleme yapıldığı zamandaki bağlantılardır.

11. Halk ağzından alınmış ve bu kitaba geçirilmiş olan sözler içinde Türkçe asıllı olmayanlar da vardır. Halk bunları şu veya bu yönden değiştirerek kullandığından sözlüğe alınmaları faydalı görülmüştür.

4. 1. 2. Derlemelerde İzlenen Metot

Birinci Derleme:

a) Türk Dil Kurumu’nun ilk günden beri üzerinde çalıştığı konulardan biri de halk ağzından söz derleme işidir. 12 Temmuz 1932’de Atatürk tarafından kurulan bu derneğin 26 Eylül 1932’de toplanan birinci Kurultayından sonra ele alacağı ilk işler arasında halk ağzından

derlemeler yapmak da vardır. Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin gücü bütün yurttan derleme yapmaya yetmeyeceğinden, bu işe resmi organların yardım etmeleri hükümetçe uygun görülmüştür. İcra Vekilleri Heyeti'nin 21/11/1932 tarihindeki toplantısında 13507 numaralı kararname ile Türkiye Cumhuriyeti dahilinde söz derleme işlerini yoluna koymak üzere bir "Söz Derleme Talimatnamesi" ortaya konulmuştur. Bu talimatnameye göre:

a) Halk dilinde yaşayan Türkçe sözleri derlemek için Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ne yardımda bulunmak üzere her ilde valinin başkanlığında bir "derleme heyeti" kurulmuştur.

b) Bu heyete Türk Dili Tetkik Cemiyeti il kurulu üyeleri ile belediye başkanı, en büyük komutan, il milli eğitim müdürü, sağlık müdürü, lise, öğretmen okulu, orta okul, sanat, ticaret, tarım okulları müdürleri üye olarak girmişlerdir.

c) Her ilçe merkezinde de kaymakamın başkanlığında yukarıdaki görevleri ilçede gören kimselerden birer "derleme şubesi" kurulmuştur.

d) İl, ilçe merkezleri ile bucak ve köylerdeki okulların her biri, okul müdürleriyle başöğretmenlerin başkanlık edeceği birer "derleme ocağı" sayılmıştır.

e) İl Merkez Derleme Kurulu, ilçe, bucak ve köylerdeki şube ve ocakların derlemeleri ile kendi derlemelerini Türk Dili Tetkik Cemiyeti genel merkezinden verilecek yönergeye göre düzenleyerek Türk Dili Tetkik Cemiyeti Genel Yazmanlığına göndermekle ve her hafta görüşlerinin özetini Bakanlığa bildirmekle görevlendirilmiştir.

f) Bakanlık Genel Müfettişlerine, uğradıkları yerlerin söz derleme çalışmaları hakkında Bakanlığa bilgi vermeleri emredilmiştir.

g) Derleme işinde en çok gayret gösteren memurların mükafatlandırılmak üzere bağlı buldukları bakanlıklara bildirilmesi emredilmiştir.

Böylece 1933 yılında bütün yurttan bir derleme seferberliği başlamıştır. Derlemeler Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin bastırıp her tarafa yolladığı fişleri doldurmak suretiyle yapılmıştır.

Derleme seferberliğine yalnız memurlar değil, serbest meslek adamları, dil meraklıları, isteyen her yurttaş katılmıştır. 1933 yılı içinde Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ne birkaç bin derleyicinin çalışması sonucu olan 126.000 fiş gelmiştir. 1934 yılı içinde gelenlerle birlikte derleme fişlerinin sayısı 153.500'e ulaşmıştır.

Söz Derleme Dergisi 1935 yılında başlayan çalışmalarla 153.500 fişten faydalanılarak meydana getirilmiş ve 1939-1951 yılları arasında 4 cilt olarak basılmıştır. Bu 4 cilt 1709 sayfa tutmaktadır. Eserde bulunan 25.000-30.000 kadar halk ağzı kelimesi alfabe sırası ile madde başı olarak yazılmış, her kelimenin anlamı veya anlamları verildikten sonra hangi ilin hangi kasaba veya köyünden derlendiği o madde içinde gösterilmiştir.

Bu 4 cilde 1952 de 6., 1957 de 5. ciltler de eklenmiştir. 6. ciltte yalnız folklor sözleri vardır. Buradaki sözler, öteki ciltlerde bulunan sözlerden daha geniş olarak açıklanmış ve her maddeye gönderenin adı ve yeri konulmuştur.

5. cilt "Yazı Dilinden Halk Ağzına İndeks" tir

Birinci Derlemenin verimi olan Söz Derleme Dergisi üzerindeki çalışmalar 1957'de sona ermiştir.

İkinci Derleme:

Halk ağzında yaşamakta olan birçok kelime bu eserde yer almadığından, gerek kelimelerde, gerek anlamlarda bazı yanlışlıklar olduğundan; Söz Derleme Dergisi'nde yalnız alfabemizdeki harfler kullanıldığından halk ağzında pek yaygın olan ' , ħ, ñ, sesleri belirtilmemiştir. İşte bütün bu eksikliklerin tamamlanması ve yanlışların düzeltilmesi için yeni bir derleme yapılması uygun görülmüştür.

İkinci derleme için resmi örgütlere görev verilmemiştir. Türk Dil Kurumu, amacını yurt içindeki dil meraklılarına duyurmuş hizmette bulunmak isteyenleri yardıma çağırmıştır. Adreslerini bildiren gönüllü derleyicilere bu iş için bastırılan "Derleme ve Düzeltme Fişleri" ile "Derleme ve Düzeltme Kılavuzu" gönderilmiştir.

İkinci derleme çalışmaları sekiz yıl sürmüş, 1952 başından 1959 sonuna kadar üç kere tekrarlanan programlarla yürütülmüştür. Bu sefer gelen fişlerin sayısı 450.000'i bulmuştur. Birinci derlemede gelenlerin hemen hemen üç katıdır.

Yeni fişler. Söz Derleme Dergisi'nin birçok yerlerini düzelttikten başka hayli yeni kelime getirmiş, Söz Derleme Dergisi'ndeki kelimelerin anlamlarına yeni anlamlar eklemiş ve bir söz için önce gösterilen derleme yerlerine başka derleme yerleri katmıştır.⁷

5. ETİMOLOJİ SÖZLÜKLERİ

Etimoloji Sözlüğü sözlerin yapılarını (kök ve eklerini) çözümleyen onların yazılı belgelerde görüldükleri en eski zamanı ve en eski şekilleri saptayan bir sözlük çeşididir. Günümüz Türkiye Türkçesinin köken sözlüğüdür. Türk dillerinin başlangıcından günümüze, eksiksiz, tam bir etimoloji sözlüğü bugüne kadar yayımlanamamışsa da, bu konuda bir hayli yol alınmıştır.

5. 1. HERMANN VÄMBÉRY, TÜRK-TATAR DİLLERİNİN ETİMOLOJİ SÖZLÜĞÜ, 1972.

Karşılaştırmalı ilk etimolojik sözlük, Hermann Vambery'nin Türk-Tatar Dillerinin Etimoloji Sözlüğü'dür. Bu çalışma 1878 yılında yayımlanmıştır. O dönemde bugün birer yazı dili olan, ya da bugün dahi konuşma dili olmakla birlikte müstakil sözlükleri bulunmayan (Halaçça, Sarı Uygurca gibi) Türk dilleri çok az biliniyordu, hatta kimileri bilinmiyordu. Vambery'nin o dönem elinde kullanabileceği çok az karşılaştırmalı çalışma vardı, bunlardan birincisi belki de Lazar Budagov'un sözlüğüdür. Uygurca adı altında yer verdiği örnekleri ise Kutadgu Bilig üzerine hazırladığı kendi çalışmasından almaktadır. Çuvaşça örneklerse 1875 Kazan baskısı olan Çuvaşça-Rusça sözlüğe dayanmaktadır (Karnevoy çuvaşkorusskiy slovar, N. Y, Zolotnitski). Bunların dışında Altay bölgesi için misyonerlerce hazırlanan bir dilbilgisi, Otto Bohtlingk'in Yakutça çalışması ve M. Alexander Castrn'in Koybalca ve Karagasça Okuma Kitabı Vambery'nin kaynakları arasındadır. Tabii bu kaynaklara göre sözlüğe giren diller de Uygurca, Çağatayca, Osmanlıca, Kazan Tatarcası, Azeri Türkçesi, Türkmençe, Altayca, Çuvaşça, Koybal-Karagas lehçeleri ve Yakutçadır. Vambery'nin sözlüğünde 233 maddede birbirinden farklı çok sayıda sözcük yer almıştır. Gerçekte Vambery'e göre her madde aynı kökten çıkan, farklı ses yapılarına ait sözcükleri içermektedir. Örneğin ilk maddede aç, aj, at, ay, ag, aı ses grubuyla oluşan "açılmış, açık, net, boş, aç, acıkmak" anlamındaki sözcükler yer almaktadır. Bunlar Uyg. açmak "açmak", açak "kapı; açma", açuk

⁷ Derleme Sözlüğü, Ankara, 1963.

“boş, açık, temiz”, açun, ajun “dünya”; aç “aç, tok değil”, Çağ. açmak “açmak, açık etmek”, aç “yoksul, aç”, açık “açık” Osm. aj, aç “aç, tok değil”, açık “açık”, Yak. as, asabın “açmak”, as “aç, tok değil”, Koyb. as “aç”, Çuv. os “açmak”, oze “açık”. Vambery aynı grupta Çağ. ayaz “ayaz, açık hava”, aguz, agiz, avuz “ağız” sözcüklerini de ele alır.

Vambery'nin sözlüğünde, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, birbirleriyle kökence ilgisiz sözcükler bir arada ele alınmıştır, aç- eylemi ile “acıkmak” anlamındaki aç-kökence farklıdır. Yine burada yer verilen ajun sözü ise bambaşka bir köke, farklı bir dil ailesine dayanmaktadır. Benzer şekilde ayaz ve ağız sözcükleri de bu karşılaştırmalara dahil edilmemelidir. Tabii yer verilen dillerdeki karşılaştırılan örneklerin birbirleriyle aynı kökten oldukları doğrudur: Uyg. aç-, Çağ. aç, Osm. aç-, Yak. as-, Koyb. os.⁸

5. 2. BEDROS KERESTECİYAN, MATÉRIAUX POUR UN DICTIONNAIRE ÉTYMOLOGIQUE DE LA LANGUE TURQUE, Londra, 1912.

Türk dilleriyle ilgili ikinci etimoloji sözlüğü olarak Bedros Keresteciyan'ın Mat'riaux Pour un Dictionnaire Étymologique de la Langue Turque adlı çalışmasıdır. Keresteciyan'ın sözlüğü esas olarak Türkçe'deki yabancı öğelerle, daha çok Yunanca alıntılar üzerinde durmaktadır. Bu sözlükte kimi Türkçe sözcükler Yunanca'ya ya da Ermenice'ye bağlanmaya çalışılmıştır. Yalnızca tarihsel bir değeri olan sözlük 1971'de bir kez de tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır.⁹

5. 3. MARTTI RÄSÄNEN, TÜRK DİLLERİNİN ETİMOLOJİ SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE BİR DENEME, Helsinki, 1969.

Türk dillerinin ilk etimoloji sözlüğü olarak anabileceğimiz en önemli çalışma Martti Räsänen'in Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü Üzerine Bir Deneme başlıklı çalışmasıdır. Räsänen, 1969'da yayımlanan bu önemli çalışmasında, varsa, her sözcüğün en eski biçimi (Eski Türkçe, Orta Türkçe vb.) ya da günümüzdeki biçimini (Azerî Türkçesi, Kumukça vb.) madde-başı yapmış, ayrıca sözcüğün yaşadığı dilleri, farklı anlamları varsa bunları göstermiştir. Kimi sözcükler Ural ve Altay dillerindeki biçimlerle karşılaştırılmış, özellikle Moğolca'dan, Mançu-Tunguz dillerinden, Korece'den ve Fince'den akraba olması olası örneklerle yer verilmiştir. Madde başlarından kimisi ana biçimler olup yazılı metinlerde karşılaşılmayan sözcüklerden oluşmaktadır:

Räsänen, bir sözcüğün akrabalığı ana döneme değin gidiyorsa bunu, yukarıdaki örnekte olduğu gibi, ~ işaretiyle gösterilmiştir. Olası bir akrabalık içinse = işaretini kullanmıştır. Sözlüğün ilk biçiminden kimi parçaları 1963 yılındaki Altayistik toplantısında, Helsinki'de okumuştur. Sözlüğün önsözünde Mongolistik ve Arabistikle ilgili konularda alanın uzmanlarının görüşlerine başvurduğunu belirtmektedir. Esere ayrıca döneminin önde gelen Altayist ve Türkologları katkıda bulunmuşlardır.

Sözlük çalışması sırasında Räsänen'e yardımcı olan Istv'gn Kecskem'ti 1971 'de bu tür sözlüklerde bulunması mutlaka gerekli olan dizin yayımlamıştır.

⁸ Mehmet Ölmez, *Etimoloji Sözlükleri*, Kebikeç/ Sayı 6, 1998, s. 175.

⁹ Age, s. 175.

Bu yararlı çalışmanın tek kusurlu yanı madde başlarının düzenlenişinde birden fazla dilin, ölçünün yer almasıdır.¹⁰

5. 4. NASILOF-TENİŞEF-ŞERBACK-NADALIOV, ESKİ TÜRKÇE SÖZLÜK, Leningrad, 1969.

Räsänen'in sözlüğüyle aynı yıl yayımlanan bir başka sözlük adında "etmoloji" sözünü taşımasa da hazırlanış yönteminden, maddelerin düzenleniş biçiminden dolayı kimi açılardan etimolojik bir sözlük niteliği taşımaktadır. 1968 yılında hazırlığı tamamlanmakla birlikte ancak 1969 yılında yayımlanan bu sözlüğün adı Eski Türkçe Sözlük'tür (Drevnetyurkskiy slovar). Runik harfli yazıtları, Uygur metinlerini ve Orta Türkçe dönemi eserlerini kapsayan sözlükte yabancı sözcüklerin kökeni, Türkçelerinse türedikleri kök ya da gövde tek tek gösterilmiştir.

çek- çekmek

çekil- çek- eyleminin edilgen biçimi

çekin- çek- eyleminin dönüşlü biçimi

çektür- çek- eyleminin ettirgen biçimi¹¹

5. 5. SIR GERARD CLAUSON, ONÜÇÜNCÜ YÜZYIL ÖNCESİ TÜRK DİLİ ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜ, Oxford University Press, Oxford, 1972.

Sir Gerard Clauson'un sözlüğü Türk dilleriyle ilgili etimoloji çalışmalarında dönüm noktası olmuştur. Eski Türk Yazıtlarından 13. yüzyıl Türk dili metinlerine kadar olan dönemi içerir. Sözlük yaklaşık 10.000 madde başından oluşmaktadır. Önce ünlülerle sonra da ünsüzlerle başlayan sözcüklere yer vermiştir. Düzen olarak sözlüğünü a b c sırasıyla değil de hece düzeniyle sıralamıştır. Kullanımı zor görünen sözlük, bu haliyle, özellikle tarihi dönem Türk metinleri çalışan araştırmacıların işlerini kolaylaştırmaktadır. Sözlükte birbirlerinin zıddı olan ötümlü ve ötümsüz ünsüzler aynı sırada, aynı sesmiş gibi alınmıştır. Buna göre b/p, d/d̡, d/t, k/g, k/ġ/h, ünsüzleri arasında bir ayırım yapılmamıştır. Benzer yöntem ünlülerde de uygulanmıştır, o/ö/u/ü, ı/i, e/ʔ/a ünlüleri daima aynı sırada yer almıştır, örnek vermek gerekirse, Arap harfli bir metinde Ę biçiminde yazılmış bir sözcüğü (eğer Arapça evvel değilse) Türkçe olarak düşündüğümüzde en azından üç biçimde, ol "o", ul "temel", öl "nem" ~ öl "öl!" olarak okuyabilir ve üç ayrı maddeye, hatta dört ayrı maddeye bakmak zorunda kalabiliriz. Oysa Clauson'un sözlüğünde bu sözcüklerden ad kökenli olan ilk üçü arka arkaya dizilmiştir. Sözlüğü kullanan kişi bu yolla kısa sürede istediği maddeye ulaşmakta, kendi metnine uygun olan okuyuşu alt maddelere, örneklere bakarak seçebilmektedir. Clauson'un sözlüğünde her sözcük karşılaşıldığı en eski yazıta, metne göre maddebaşı yapılmıştır. Sözcüklerin gerçek, varsa mecazî anlamları verildikten sonra günümüz Türk dillerinden hangisinde, ya da hangilerinde yaşanıldığına değinilir, sonra yazıtlardan başlayarak Kıpçak dönemi eserlerine değin örneklere değinilmektedir. Yeri geldikçe destek amacıyla 13. yy. sonrası metinlerden, Osmanlıca'dan, Çağatayca'dan sözcüğün yaşadığı biçimlere örnek verilir. Her sözcüğün türemiş olduğu kök ya da gövde, alınma bir ögeyse alındığı dil mutlaka belirtilir. Türkoloji çalışmalarının olmazsa olmaz bir el kitabı olan sözlüğün baş kısmında kullanılan çalışmaların uzun uzadıya tanıtımları ve onu izleyen bir yapım ekleri listesi yer alır.¹²

¹⁰ Age, s. 175.

¹¹ Age, s. 175.

¹² Age, s. 175.

5. 6. VLADİMİROVİÇ SEVORTYAN, TÜRK DİLLERİNİN ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜ, Moskova, 1974.

Clauson'un sözlüğünden sonra yayımlanmaya başlanmış olup henüz tamamlanmayan bir sözlük de tarihî ve günümüz Türk dillerini içine alan Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü (Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov)dur. İlk cildi 1974'te çıkan çalışmanın bugüne kadar ancak dördüncü cildi yayımlanabilmiştir. İlk cildi ünlüleri, ikincisi v, g, d, üçüncüsü b, dördüncüsü c, j, y harflerine yer veren çalışma hem artzamanlı hem de eşzamanlı verileri değerlendirmektedir. Oldukça geniş malzemeye, araştırmalara yer veren sözlükte sözcüklerin köken açıklamalarında kimi eksiklikler ve yanlışlıklar görülmektedir. Tek bir biçim olması gereken ana biçimler kimi maddede iki, üç ya da dört biçimde tasarlanmıştır. Etimolojileri konusunda dikkatle kullanılması gereken çalışma sunduğu karşılaştırmalı malzeme açısından epeyce yararlıdır. Çalışmalarını Ervand Vladimiroviç Sevortyan'ın başlattığı, ilk ciltlerini yine Sevortyan'ın yayımladığı sözlük, Sevortyan'ın ölümünden sonra L. S. Levitskaya tarafından sürdürülmektedir.¹³

5. 7. DİĞER ÇALIŞMALAR

Bu çalışmalar dışında tek tek kimi Türk dilinin sözcükleri etimolojik açılarından ele alınmıştır. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

V. G. Yegorov, Etimologičeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka. Çeboksarı 1964;

Stanislaw Kalużyński, "Etimologičeskiye issledovaniya po yakutskom yazıku. Dvuslojnyje osnovı...", (I-VII) RO 40-45, 1978-1986; Rocznik Orientalistyczny dergisinde yayımlanan bir dizi makaleden oluşan çalışma Yakutça sözcüklerin etimolojisini ele almaktadır. Aynı yazar, Yakutçadaki Moğolca öğeleri de ele alan çalışmasını da Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache adıyla yayımlamıştır. Tüm bu çalışmalar lacutice adlı çalışmada yeniden bir araya getirilmiştir (Warszawa 1995).

Marek Stechowski, Dolganischer Wortschatz. Kraków 1993. Dolganca (Yakutçanın lehçesi) sözcüklerin yapısının ele alındığı çalışma bir tür Dolganca sözlük niteliğindedir.

Mongolo-Buryatskiye zaimstvovaniya v sibirskih tyurkskih yazıkah, V. İ. Rassadin, Moskva 1980: Tofalarca üzerine çalışmalarıyla tanıdığımız Rassadin'in bu incelemesi Sibir yöresi Türk dillerindeki Moğolca, Buryat Moğolcası alıntı sözcükler üzerinedir. Etimolojik ve fonetik açıdan ele alınmış olan çalışmanın sonunda her dildeki alıntılar için ayrı dizin vardır.

Kazakça üzerine de şu kısa sözlük yayımlanmıştır: Kazak tiliniñ kısqaça etimologiyalık sözdigi. Almatı 1966.¹⁴

¹⁴ Age, s. 175.

6. OSMANLICA SÖZLÜKLER

6. 1. AHMET VEFİK PAŞA, LEHÇE-İ OSMÂNÎ, Tab'hâne-i Âmire, İstanbul, 1876.

Lehçe-i Osmânî halkın konuştuğu Türkçe'nin sözlüğü olması yönüyle önem taşır. Receb 1293/1876' da Cemiyet-i Tedrîsiyye-i Osmâniye tarafından, Tab'hâne-i Âmire'de basılmıştır. İki ciltten oluşan eserde Vefik Paşa'nın adı yoktur. Birinci ciltte Türkçe sözcükler, ikinci ciltte ise çok kullanılan Arapça, Farsça sözcüklere yer verilmiştir. Eserde "Kısaltmalar cetveli", "Önsöz" ve ikinci cildin sonuna eklenmiş "Bazı Düzeltme" ve "Ek" bölümleri bulunmaktadır. Düzeltme ve Ek kısmına kadar sayfa numarası verilmeyen Kısaltmalar Cetveli ve Önsöz dışında eser 1279 sayfadır. Düzeltme ve Ek kısmı ile birlikte 1293 sayfadan oluşur. Birinci cilt 608. sayfada biter 609. sayfada ikinci cilt başlar.

Ahmet Vefik Paşa, dil konusunda çok titizdir. Döneminde kullanılan dilin imlâsından sözlüğüne kadar her yönüyle değişip yenilenmesi gerektiğini düşünür. Dilin asıl unsurları olduğuna inandığı Türkçe sözcüklerin bir taraftan Arapça ve Farsça sözcüklerin ağırlığı altında ezildiğini bir taraftan da Batı dillerinden gelen akımın etkisi altında kaldığını düşünür.

Lehçe-i Osmânî o zamana kadar yazılan sözlüklerden çok önemli bir noktada ayrılır. Lûgat-ı Remzî, Lûgat-ı Nâcî, Kâmûs-ı Osmânî, Kâmûs-ı Türkî, Mükemmel Osmanlı Lûgatı gibi dönemin diğer sözlükleri incelendiği zaman ağırlıklı olarak Arapça ve Farsça sözcüklere yer verildiği görülür. Oysa Vefik Paşa özellikle "Türkçe" olan sözcüklere önem vermiştir. Dönemin diğer sözlüklerinde bulunmayan birçok Türkçe sözcük bu sözlükte yer almaktadır. Bu sözlükte dikkati çeken bir nokta da Vefik Paşa'nın Türk lehçelerine eğilmesi, Türkçe'nin Türk lehçeleri ile ilgilerini belirtmesidir

Ahmet Vefik Paşa birinci ve ikinci ciltte bulunan Kısaltmalar Cetveli ile imlâ konusunda bazı öneriler getirmiştir. Türk dilinin ünlüleri gösterme bakımından zengin olması Arap alfabesinin de bunları ifade etmede yetersiz kalması bazı sıkıntılar oluşturuyordu. Vefik Paşa bunun için çözüm önerileri getirmiştir. Arap Alfabesinde sadece "و" harfi ile gösterilen Türkçedeki o, ö, u, ü seslerinin her biri için ayrı ayrı işaretler kullanmıştır.

Vefik Paşa, ünsüzlerle ilgili de bazı öneriler getirmiştir. Kısaltmalar Cetveli'nde önemli olan başka bir nokta ise Ahmet Vefik Paşa'nın burada sözcüklerin dilbilgisindeki görevlerinin kısaltmalarını vermesidir.

Ahmet Vefik Paşa eserinin önsözünde bu sözlüğü asılları Türkçe olan sözcükleri, yabancı dillerden, Arapça ve Farsça'dan geçmiş sözcükleri göstermek için düzenlediğini yazar. Ahmed Vefik Paşa'nın Mukaddimede üzerinde durduğu önemli bir konu da imla konusudur. Arap ve Acem kökenli sözcüklerin imlâlarının yüzyıllardır belirli olduğunu düşünerek sözcüklerin türemelerine göre yeni bir imlâ yolunu izlediğini belirtmektedir. Buna göre Vefik Paşa "asla rûcü" dediği bir yol deneyerek sözcükleri asıllarına göre yazdığını ifade etmiştir. Eserin 1888/89 yılında yapılan ikinci baskısında biraz daha farklı olan mukaddimede ise çok önemli bir görüşünü açıklamaktadır.

Ahmed Vefik Paşa Osmanlıca'nın Oğuzca'nın Batı kolu olduğunu, Doğu Türkçesinin Uygur, Çağatay; Kıpçak Türkçesinin Kuman, Kazan, Kazak, Kırgız kolları olduğunu söylemektedir. Oğuz Türkçesinin yeni dili Türkmen dili İran'ı ve Suriye'yi kaplayıp Anadolu'ya inmiş ve yıllar sonra bundan Türk lehçesi doğmuştur.

Lehçe-i Osmânî'de Osmanlı Türkçesinde kullanılan harf sırasına uyulmuştur. Sözlük bâblara her bâb da fasıllara ayrılmıştır. Fasıllardaki sözcükler ünlü harflerle başlıyorsa ilk harfine göre, ünsüz harfle başlıyorsa ünsüzden sonra gelen harfe göre aynı ünsüz ile başlayanlar ise ünsüz harfine göre sıralanmıştır. Örneğin ısmarlamak, ırmak ılımak vb. Sözlükte yer alan madde sayısı altı binin üzerindedir.

Ahmed Vefik Paşa'nın sözlüğünü Redhouse sözlüğünden aldığı gibi iddialar da vardır. Ancak Redhouse'ın Türkçeden İngilizceye lûgat Kitabı Turkish and English Leixon'a yazdığı Kasım 1890 tarihli önsözü'nde sözlüklerinden faydalandıkları arasında Vefik Paşa'yı da vermesi bu iddiaları geçersiz kılmaktadır (Redhouse 1921: III).

Ahmed Vefik Paşa sözlüğünde bir sözcüğün anlamını verirken onun deyimlerde, atasözlerinde nasıl geçtiğini Farsça ve Arapça kökenlerini de vermiştir.¹⁵

6. 2. MUALLİM NACİ, LÜGAT-İ NÂCİ, Haz.: Müstecabizade İsmet, İstanbul, Asır Matba'ası, 1308/1891, 969 s.

Muallim Naci, Lûgat-i Nâci'yi ancak "fetva" maddesine kadar yazabilmiş, Ölümünden sonra Müstecabizade İsmet onun notlarına dayanarak sözlüğü tamamlamıştır.

Çağrı Yayınları tarafından 1987 yılında tıpkıbasımı yapılan nüshası incelenmiştir. Bu baskının sonunda, Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş'ın "Muallim Naci ve Lûgati" başlıklı bir yazısı vardır. Burada, Muallim Naci'nin hayatı, çalışmaları, dil ve edebiyat anlayışı üzerine bilgiler verilmiştir.

Sözlüğün başında, Kırkor Efendi'nin yazdığı "Önsöz" yer alır. Sözlüğün daha önceki baskılarında hareke esasına göre düzenlendiğini ancak aranan kelimelerin daha kolay bulunabilmesi için bu baskısında birleştirilerek harf sırasına sokulduğunu, bazı isimler ve kelimelerin eklenerek söz varlığının artırıldığını ifade etmiştir.

Önsöz'ün ardından "Hatırlatmalar" başlığı gelmektedir. Burada, sözlüğe edebiyatçılar arasında kullanılan veya kullanılmaya değer Arapça, Farsça ve yabancı dillerden alınmış kelimelerin en çok kullanılanlarının alındığı belirtilmiştir; yani diğer sözlüklerde olduğu gibi bütün Arapça-Farsça kelimeler, bu sözlüğe alınmamıştır.

Lûgat-i Naci'de alıntı kelimelerin anlamları, kaynak dillerdeki kullanımlarına göre değil, Türkçedeki kullanımlarına göre verilmiş olup yazımlarında da dilimizdeki söylenişleri esas alınmıştır. Bu tutum, Lûgat-i Nâci'yi kendisinden önceki ve sonraki çalışmalardan farklı kılar.

Pek çok sözlükte olduğu gibi burada da Arapça tekil ve dişî kelimeler, başka bir anlama gelmedikçe alınmamış, Farsça kurala göre oluşmuş birleşiklerde, birleşigi oluşturan unsurlar ister Arapça ister Farsça olsun, Farsça kabul edilmiştir.

Arapça çoğullar, tekillerle beraber gösterilmiş olup tekileri kullanılmayan çoğullar ve tekillerle, çoğullar arasında kullanım bakımından farklar belirtilmiştir. Farsça çoğullar ise, gerekmedikçe gösterilmemiştir.

Gerek görülmeyen sözler için örnek verilmemiş olup, nazma nesirden daha uygun gelen sözler için çoğunlukla manzum örnekler verilmiştir.

Lûgat-i Naci'de verilen örneklerin çoğu, Muallim Naci'nin eserlerinden alınmakla birlikte, dönemin meşhur şahsiyetlerinin eserlerinden de örnekler verilmiş; ancak yazarı veya söyleyeni bilinmeyen örneklerin sonuna (∑) kısaltması konulmuştur.

¹⁵ Ahmet Vefik Paşa, **Lehçe-i Osmâni**, İstanbul, 1876.

Muallim Naci, çağdaşı Şemseddin Sami'den ayrılarak alıntı kelimeleri dilimizdeki söylenişlerine göre sözlüğüne almış ve bunların hangi dilden geçtiğini belirtmiştir. Şemseddin Sami ise, Arapça-Farsça ve batı dillerinden alınma kelimeleri orijinal söylenişlerine göre sözlüğüne almış, bunların yazımlarını da araç içinde vermiştir.¹⁶

6. 3. FERİT DEVELİOĞLU, OSMANLICA-TÜRKÇE ANSİKLOPEDİK LÜGAT, Haz.: A. Sami Güneçyal, Aydın Kitabevi, 14. baskı, Ankara, 1993, XVIII+1195.

Osmanlıca'da kullanılan Arapça ve Farsça asıllı kelimeleri içine alan bir eserdir. Osmanlıca'ya Batı dillerinden geçmiş kelimelerle Türkçe kelimelere yer verilmemiştir. Buna karşın: hâk, berg, hacer... gibi dilimizde kullanılmış ve alenî; âlemşümül; beşuş gibi kullanılmakta olan bütün Osmanlıca (Arapça - Farsça) kelimeler alınmış, bu suretle 60 bin kelimelik bir sözlük hazırlanmıştır.

6. 3. 1. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat'ın Düzenlenişi

1. Lügatin madde başı kelimeleri 9 punto siyah, izahları ve Arap harfleri 9 punto beyaz ile dizilmiştir.

2. Madde başı olan kelimelerin imlâsı, Arap harfleriyle yazılan imla esasına göre alınmıştır: mahbûb, imtidâd... gibi.

3. Sözlükteki Arap harfleri, yalnız madde başı olan kelimelerin karşısında yer almıştır.

4. Söylenişleri aynı anlamları farklı olan kelimeler, 1., 2., 3., ... numaralarla ayırılmıştır: 1. emsal (a. misl'in c); 2. emsâl (a. mesel'in c.)... gibi.

5. Sözlük Osmanlıca ve öğretici olduğu için İmlâ Kılavuzu kurallarına bağlı kalınmamıştır.

6. Bir maddenin açıklamaları arasındaki küçük farklar (;) ile ayrılmıştır: akıllı; uyanık... gibi.

7. Söylenişleri aynı olup da, biri Arapça, diğeri Farsça olan kelimeler ayrı madde halinde alt alta yazılmıştır: ân (f.i.): güzellik cazibesi; ân (a.i.): pek az bir zaman... gibi.

8. Sözlükte Arap harfleri bulunduğu için madde başı kelimelerinin transkripsiyonu gerekli görülmemiştir.

9. İki türlü okunabilen kelimelerin en yaygın şekli alınmakla beraber, arandığı zaman sözlükte bulunamayanları kaim veya ince şekilleriyle de aramak gerekmektedir: terakki - tarakkî; mübadele - mübadele; murabba - murabba; ünvân - unvan; behhâs - bahhâs... gibi.

10. Arapça'da bulunmayıp da Osmanlıca'nın bir tasarrufu olarak Arapça'nın kurallarına göre yapılmış kelimelere yer verilmiş ve bu kelimeler Osmanlıca demek olan (o) harfi ile işaret edilmiştir: tayyâre (o.i.), mefkûre (o.i.)... gibi.

11. Lügate, müfettiş; muharrir; kâtib; vekâlet... gibi kelimeler alındığı için başmüfettiş; başkâtip; başvekâlet... gibi "baş" ile başlayan birleşik kelimelere yer verilmemiştir.

¹⁶ Muallim Naci, *Lûgat-i Nâci*, İstanbul, 1308/1891.

12. Bî-, bîlâ-, lâ-, nâ-, gayr-, adem-i... gibi kelimeyi olumsuzlaştıran örneklerin hem ayrı ayrı anlamları, hem de bir kelimeye eklendiği zamanki önemli ve yaygın olan şekilleri alınmıştır.

13. -laşmak; -leşmek; -etmek; -olmak; -landırmak; ,letmek; -latmak; -len-,mek; -lanmak; -lık; -lik; -luk; -lük; -lu; -lü; -sız; -siz; -cı; -ci...gibi son takılı Arapça ve Farsça kelimeler alınmamıştır.

14. Arapça veya Farsça bir kelimeye takılan -hâne; -zâde kelimeleriyle yapılan birleşik kelimeler alınmış; hemşîrezâde, birâder-zâde; devlet-hâne...gibi. Türkçe kelimeye takılanlar alınmamıştır: döküm-hâne, dikim-hâne...gibi

15. -dâr; -kâr; -keş; -gâh gibi son eklerin hem anlamları, hem de takıldığı Arapça veya Farsça kelime ile birlikteki izahları alınmıştır: haber-dâr, dil-dâr; garaz-kâr,fusun-kâr;esrar-keş,dem-keş;karar-gâh,hâb-gâh...gibi.Türkçe kelimelere takılanlar alınmamıştır: emek-dâr, bayrak-dâr... gibi

16. Birleşik kelime unsurları, birbirlerinden küçük çizgi (-) işaretleri ile ayrılmışlardır: cihân-nümâ; hayır-hâh; vatan-perver... gibi.

17. Madde başı kelimelerinin altına alfabe sırasıyla dizilmiş ve tamlama hâlinde alınmış olan örnekler miniskülle, izahların arasında yer alan örnekler, yine alfabe sırasına göre, majüskülle dizilmiştir.

18. (*) işareti XX. yüzyılın yeni kelimelerini gösterir.

19. zarb = darb; zucret = ducret; fâzıl = fâdıl... gibi iki türlü okunabilen kelimeler her iki şekliyle de aranmalıdır.

20. Büyük harfle başlayan özel isimlerden sonra gelen ilk harf veya heceden önce bir "apostrof" konulmuştur: Ahmed'e, Ankara'ya, Hindistan'da... gibi.

21. dünyâ, güneş, cennet... gibi kelimeler, özel isim olarak değil de, bir sıfat, zarf ve bir deyim gibi kullanıldıkları zaman küçük harfle alınmışlardır. Mesela: dünyâda olmaz; Bursa bir cennettir cümlelerinde olduğu gibi.

22. Güç anlaşılabilir terimlerin, herhangi bir karışıklığı önlemek için Fransızca, Lâtince gibi karşılıkları da alınmıştır.¹⁷

6. 4. MEHMED SALÂHÎ, KÂMÛS-I OSMÂNÎ, İstanbul, Mahmûd Beğ Matbaası, 1313-1322/1895-1904.

Kapağında, sözlüğün içeriğini belirten "Türkçede kullanılan Arabî, Fârsî, Ecnebi kâffe-i lugâti hâvîdir" (Türkçede kullanılan bütün sözcükleri içine alır.) ifadesi yer almaktadır. Korsan baskılarının önüne geçebilmek, için "mühürsüz olanlar sahtedir" şeklinde bir kayıt da kapakta yer almaktadır.

Sözlük, hareke esasına göre (üstün, kesre, ötre) düzenlenmiştir. Aranan kelimenin hareketleri doğru olarak bilinmediği takdirde, o kelimeyi bulmak mümkün değildir.

¹⁷ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1993.

Sözlüğün her sayfasında iki sütun, her sütununda da yaklaşık 7-9 kelime vardır. Kâmûs-ı Osmânî, özellikle Eski Türk Edebiyatı ile ilgilenenler için vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır. Sözlükte, ağırlıklı olarak Arapça ve Farsça kelimeler yer almakla birlikte, Osmanlı Türkçesine Batı dillerinden girmiş kelimeler de bulunmaktadır.¹⁸

Sonuç:

Bu çalışmayla Türkçenin sözlükleri konu ve yöntemlerine göre genel sözlükler, iki dilli sözlükler, dönem sözlükleri, dialektoloji sözlükleri, etimoloji sözlükleri, osmanlıca sözlükler olarak sınıflandırıldı. Böylece Türkçenin belli başlı sözlüklerine bir bakış açısı oluşturulmuştur. Ayrıca yapılan bu inceleme sözlükçülük alanında çalışma yapan kişilere kaynak olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKSOY Ömer Asım vd, **Tarama Sözlüğü**, Ankara 1995.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara 1993.
- DİLÇİN Cem, **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara 1983.
- HEYET, **Derleme Sözlüğü**, Ankara 1963.
- Muallim Naci, **Lûgat-i Nâci**, İstanbul, 1891.
- ÖLMEZ Mehmet, **Etimoloji Sözlükleri**, Kebikeç, 6, Dosya: Tarihi Türk Dillerinin Sözlükleri, 1988.
- PARLATIR İsmail vd, **Türkçe Sözlük**, Ankara 1988
- PÜSKÜLLÜOĞLU Ali, **Türkçe Sözlük**, İstanbul, 1995.
- REDHAUSE Sır James, **Türkçe İngilizce Redhause**, İstanbul, 1998.
- Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, (Önsöz: Ö. Faruk Akün), İstanbul, 1998.
- TEKİN, M. Talat, “E. V. Sevortyan: Etimologičeskiy slovar’ tyurkskih yazıkov”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten. Moskova, 1974.

¹⁸ Mehmed Salâhî, **Kâmûs-i Osmânî**, İstanbul, 1313-1322/1895-1904.